

А. О. СКАЛЬКОВСЬКИЙ ЯК ДОСЛІДНИК ГАЙДАМАЦЬКОГО РУХУ

Аполлон Олександрович Скальковський (1808—1898) широко відомий науковцям як піонер у дослідженні багатьох проблем в царині історії, статистики, економіки та ін. Він стояв також у витоків вивчення такого непересічного явища в історії України як гайдамацький рух і Коліївщина окрема. Праці А. О. Скальковського загальновідомі, проте його творча спадщина — формування історичних поглядів, історія написання творів, еволюція світогляду тощо — ще потребує на глибоке вивчення.

Гайдамацький рух на Україні належить до таких соціальних конфліктів, що мали значну історіографію як у до-революційний, так і у радянський період. У той же час необхідно звертатись до спадщини істориків минулого, оскільки сьогодні це дозволяє по-новому подивитись не лише на їх спадщину, але і на саму проблему гайдамаччини. Тим паче, що протягом двох останніх десятиліть, після виходу збірника документів «Гайдамацький рух на Україні у XVIII ст.» (К., 1970), збірки статей «Коліївщина. 1768. Матеріали наукової сесії, присвяченої 200-річчю повстання» (К., 1970) та праці П. Мірчука «Коліївщина. Гайдамацьке повстання 1768 р.» (Нью-Йорк, 1973) не з'явилося жодного значного твору з цієї проблематики.

Погляди А. О. Скальковського на гайдамацький рух в тій чи іншій мірі розглядалися багатьма істориками. Проте це були або загальні оцінки, або розгляди лише одного з його творів, присвячених гайдамаччині (1). А до цієї проблеми «Геродот Новоросійського краю» звертався в кількох творах, причому його погляди зазнали певної еволюції.

Вперше А. О. Скальковський торкнувся гайдамаччини у першому виданні «Истории Новой Сечи» (1841 р.). На час виходу цього твору він уже був відомим в Одесі краєзнав-

цем. З 1835 року А. О. Скальковський займався розшуком джерел і написанням творів з історії Південної України. 1839 р. в Катеринославі він знайшов Архів Коша Нової Запорізької Січі. На його основі він почав досліджувати історію Запоріжжя.

Коли «Историю Новой Сечи» було закінчено на чернетці (1 березня 1841 р.) із Катеринославу надійшли нові справи запорізького архіву. Це дало можливість А. О. Скальковському написати ще одну главу, що була присвячена депутації запорожців до комісії по складенню Нового Уложення 1767 р. та уманським подіям 1768 р. (2). Отже, можна чітко простежити час і обставини появи гайдамацької теми у його творчості.

До 1842 р. на російській мові майже нічого не було написано про гайдамаччину. Єдиний виняток — стаття Ф. Булгаріна «Гайдамаки» в «Северной пчеле» (1828, № 1) та деякі інші белетристичні праці. А. О. Скальковський міг довідатися про гайдамацький рух переважно з польської літератури, в якій у другій чверті ХІХ ст. з'являлось все більше творів на цю тему (3). В польській історіографії на той час також майже не було наукових праць на цю проблематику. Достеменно відомо, що він був знайомий із фольклорно-історичною збіркою І. І. Срезневського «Запорожская старина» (1833—1838 рр.) та фольклорною збіркою М. О. Максимовича «Украинские народные песни» (1834 р.) (5). Таким чином, можна передбачити, що А. О. Скальковський на 1841 р. практично не мав ані вірогідних джерел, ані запасу відомостей про гайдамацький рух окрім його січового архіву. Проте історіософія його була в цілому вже сформована в попередніх працях з історії Новоросійського краю та розвідках з історії Запорізької Січі (6). За його концепцією рушієм історії є вище начальство, яким керують мудрі монархи. Запоріжці у нього — вірні охоронники південних кордонів імперії і царату. Якщо він натрапляв на відхилення від своєї концепції, то пояснював це або злочинними діями окремих козаків, або наклепом наведеним на запорожців їхніми ворогами. Перше видання «Истории Новой Сечи» складається з трьох частин. Перша присвячена внутрішньому устрою Запоріжжя, друга — безпосередній виклад історії Нової Січі, третя — «Додатки». Про гайдамаччину йшлося в другій частині в одній з десяти глав під назвою «Депутация запорожцев в комиссию для складання проекту Нового Уложення. Уманська різанина. Внутрішні заворушення. 1767—1769». Там їй була відве-

лено 12 сторінок (з 26). Відчувається деяка механістичність в підході до розташування матеріалу в цій главі. Саме тут історик протиставляє Запорізьку Січ гайдамакам, а своє завдання він бачив в тому, щоб очистити «славне лизове війсь-ко від плями, накинутої на нього кількома злочинними його членами» (7).

Згодом А. О. Скальковський присвятив гайдамаччині окреме дослідження. У 1842 р. його повідомили, що на території військових поселень Київської та Подільської губерній знаходяться польські фамільні архіви, власники яких були репресовані царатом за участь у повстанні 1830—1831 рр. Матеріали цих архівів могли стати джерелами для нових творів. У той же час він розпочинає листування з М. Грабовським з повістю якого «Коліївщина і степ» (1838 р.) вже був знайомий (8). Як відомо М. Грабовський належав до так званої «української школи» в польській літературі. Представники цієї школи цікавились фольклором, історією України, часто-густо ідеалізували польсько-українські взаємини. Вони засуджували гайдамацький рух, що шкодив цим взаєминам.

Знайомство з М. Грабовським сприяло пробудженню інтересу А. О. Скальковського до історії Правобережної України. Він здобув дозвіл на чергову археографічну подорож в цей регіон. До неї, перебуваючи у серпні 1842 р. у маєтку покійного батька в південній частині Київської губернії, він почав збирати українські пісні. Тоді він вперше познайомився з оповіданням одного із свідків уманських подій 1768 р. (9).

Все це сприяло тому, що наприкінці серпня А. О. Скальковський вирішив написати розвідку про гайдамаків. Тричі він її закінчував і до травня 1843 р. так і не закінчив, оскільки постійно отримував все нові матеріали: від М. Грабовського твір «Станиця Гуляйпольська» (1840—1841 рр.) та іншу польську літературу (зокрема видане в Познані 1840 р. оповідання В. Кребс), єврейські рукописи про події XVII ст., запорозькі пісні тощо. Тоді у нього вже було досить матеріалів для великої статті (10).

У травні 1843 року А. О. Скальковський здійснив заплановану експедицію по архівах Умані, Меджибожа, Ладжижана. Там він знайшов багато матеріалів з історії України XVI—XVIII ст. Проте, скористатись ними йому в повній мірі не вдалось, оскільки вивозити документи з собою йому не дозволили (11).

У той же час А. О. Скальковський зібрав багато відомостей (переважно усних) про гайдамаків. Спілкування з місцевими поляками і євреями, які досить упереджено ставилися до цих подій, зайвого разу переконували його зайнятися «змиттям плями» злюбимих ним запоріжців за участь їх у гайдамаччині.

А. О. Скальковський зібрав також відомості і про міста, що їх відвідував. Після повернення до Одеси він зазначив: «що склав цілу книгу «Історію гайдамак», особливо 1768 року, і в теперішню подорож доповнену багатьма цікавими документами» (12).

Проте цю книгу А. О. Скальковському не судилось закінчити в 1843 року. Нові матеріали із січового архіву, що надійшли з Катеринослава, були настільки цікавими, що з вересня він почав готувати друге видання «Истории Новой Сечи». Лише в жовтні він почав паралельно дописувати історію гайдамаків і закінчив її на початку 1844 р. Справа із виданням з різних причин затяглася і праця вийшла друком лише у лютому 1845 р. під назвою «Наезды гайдамак на Западную Украину в XVIII столетии. 1733—1768» (Одеса, 230 с.) (13).

Книга складається із вступу, п'ятох глав (без назв) та «Додатків», що займають більше третини її обсягу. Вступ присвячено теоретичним питанням: значення терміну «гайдамак»; причини гайдамаччини. Наприкінці Вступу А. О. Скальковський окреслив коло джерел на основі яких було написано твір. Серед них найвірогіднішими були документи січового архіву. Чотири оповідання сучасників, що дивились на Коліївщину очима постраждалих, були дуже небезпечним джерелом для історика неозброєного інструментарієм наукової критики, а три єврейські молитви і повісті та пісні й оповідання українського населення Київської та Подільської губерній взагалі не є суто історичними джерелами. Отже, А. О. Скальковський обмежився лише накопиченням джерел, не роблячи ніякого джерелознавчого аналізу.

У першій главі А. О. Скальковський описав ситуацію в Речі Посполитій напередодні Коліївщини і ще раз повернувся до проблеми виникнення гайдамаччини. Другу главу він окремо присвятив з'ясуванню прикордонних відносин поляків і запорожців. Центральне місце у творі посідає третя глава, присвячена Коліївщині. В четвертій главі А. О. Скальковський розповів про події після взяття Умані та придушення Коліївщини. Заключна глава праці була спеціальною

присвячена «реабілітації» Запорозької Січі. Основний висновок до цієї глави є лейтмотивом всієї книги і його формулює А. О. Скальковський так: «...Ніколи запорожці не вважали і не називали себе гайдамаками, ніколи не терпіли гайдамаків у своїх лавах, а навпаки жорстоко карали ватажків і злочинців «за їх характерництво», якщо вони потрапляли в руки військового правосуддя. Тим більше, ніколи саме військо... не могло взятись до такої дуже пагубної і богопротивної справи, як винищення цілих тисяч неповинного і беззбройного народу, з-за користі і помсти — не спонукуване ні національним, ні релігійним фанатизмом, котрий вже не існував» (14). Документи, що містились у «Додатках» мали проілюструвати вірність цього висновку.

Нова книга А. О. Скальковського не залишилась непоміченою. В «Русском инвалиде», з'явився схвальний відгук на неї. Там зокрема відзначалось, що вона «сама по собі добре написана і збагачена новими цікавими додатками та цитатами, є вельми приемним і цікавим явищем в російській літературі, особливо для освічених малоросіян» (15).

Один з таких «малоросіян» — відомий історик М. О. Максимович, кілька разів критикований на сторінках твору А. О. Скальковського, опублікував пишівну рецензію. Він також був дослідником Коліївщини і ще у 1839 р. написав для свого альманаху «Киевлянин» статтю під назвою «Сказание о Колиивщине». Проте через позитивне ставлення автора до цього повстання публікація не була дозволена цензурою і вперше надрукована вже після його смерті у 1875 р. (16).

М. О. Максимович вважав несприйнятним завдання А. О. Скальковського — виправдовувати запорожців за їх участь у гайдамаччині. Він писав, що «багато розбіжностей містять записки про гайдамаків; але є почуття істини, яке підказує історикові і керує ним під час вибору відомостей; є розуміння за допомогою якого відокремлюється істина від вигадок» (17). На його думку, саме відсутність такого розуміння, упередженість автора призвели до перекручувань як історії Запоріжжя, так і гайдамаччини, протиріч у викладі матеріалу, на які чітко вказав рецензент, і навіть до грубих помилок. Резюмуючи, М. О. Максимович дав таку («досить сурову», як вважав В. О. Біднов) (18) оцінку творам (в тому числі й «Истории Новой Сечи») А. О. Скальковського: «При його працелюбстві та любові до Запоріжжя, він може зробити справжню послугу історії козацтва, якщо знайде засоби скоріше видати в оригіналі якнайбільше актів з січового

архіву, що зберігається у нього, з якого він вже дістав стільки нового і цікавого для історії Запоріжжя і гайдамаччини. Поспішність в цьому разі була б краще тої, з якою він міркує про предмети, що їх ще не дуже засвоїла його думка. Мати перед очима своїми «тисячі запорозьких паперів» — не означає ще бачити ясно характер і долю Запоріжжя» (19).

Крім російської офіційної («Русский инвалид» — газети військового відомства) та української народницької ще з'явилась точка зору польського консервативно-клерикального крила — публікація І. Юрецького в «Tygodnik Petersburski». Скальковському закидалось що розбоям гайдамаків він надавав форму релігійної війни. Крім того, цілком справедливо зазначалось, що працю було написано без критики джерел і достатнього знання предмету дослідження і навіть її названо мізерною компіляцією (20).

У тому ж 1845 р. А. О. Скальковський здобув ще одну своєрідну оцінку свого твору, що певною мірою визначила пізніше оцінку всієї його творчості. Мова йде про вірш Т. Г. Шевченка «Холодний Яр». На думку П. Жура Т. Г. Шевченко міг довідатись про твір А. О. Скальковського від М. О. Максимовича, з яким він зустрічався у квітні — травні 1845 р. Настрій історика цілком передався поетові і через вісім місяців у грудні 1845 р. з'явився згаданий твір, в якому є рядки, що їх всі дослідники вважають присвяченими А. О. Скальковському:

«Гайдамаки не воины —
Разбойники, воры.
Пятно в нашей истории...»
Брешеш, людоморе!
За святую правду, волю
Разбойник не стане,
Не розкує закований
У ваші кайдани
Народ темний, не заріже
Лукавого сина.
Не розіб'є живе серце
За свою країну» (21).

Достеменно відомо, що А. О. Скальковський у 1845 р. знав лише про рецензію І. Юрецького (22).

Незабаром після виходу згаданої вище книги, у 1846 р. з'явилося друге видання «Истории Новой Сечи», значно збільшене і доповнене. Обсяг відведений для історії гайдамацтва

в порівнянні з попереднім виданням збільшився майже в п'ять разів (хоча сам твір — приблизно вдвічі). Перші дані про гайдамаків було вміщено в четвертій главі другої частини, де йшлося про історію Січі у 40-ві рр. XVIII ст. Основну частину матеріалу — про Коліївщину — було подано в окремій главі разом з описом заверушень на Січі у 1768 р., але тепер вже без розповіді про депутацію до Уложеної комісії.

В цілому у викладі матеріалу у цьому творі і оцінці гайдамаччини А. О. Скальковський, незважаючи на критику, мало що змінив. Завдання у нього було незмінне — «показати у всій ясності дії гайдамаків і взагалі виправдати запорожців» (23). У той же час, не можна не відзначити деяких виправлень. Було знято найгрубіші помилки, на які вказав М. О. Максимович (про псевдозапорозькі пісні, М. Значко-Яворського), що може свідчити про знайомство з його рецензією. А. О. Скальковський дещо змінив наголос і на деяких моментах у висвітленні гайдамаччини, хоча і не вийшов за межі офіційної оцінки гайдамаччини. Це відчувається і у висновках до всієї глави: «Так закінчилась ця жахлива трагедія, в якій на сором Запоріжжя взяло участь до 300 його козаків, хоча простих і грубих сіромах, які дуже сильно заплямували славу Низового війська, що досі і в Росії, і в Польщі впевнені, що вся уманська різанина була справою задуманою і виконаною через Запоріжжя» (24).

В середині 40-х років внаслідок різних чинників А. О. Скальковський відійшов від історичної проблематики в своїй творчості. На довгі роки цариною його інтересів стала статистика. Проте на межі 70—80 рр. він повернувся до історії. Значною мірою цьому сприяла його співпраця (з 1882 р.) з журналом «Киевская старина» (25).

На початку 80-х рр. А. О. Скальковський знов звернувся до історії гайдамаччини. На той час у вивченні цієї проблематики відбулись значні зрушення. Деякі дослідники, зокрема П. О. Куліш та Д. Л. Мордовцев, в цілому негативно оцінювали гайдамаччину (26). Причому останній з них багато в чому спирався на твори А. О. Скальковського. Інші дослідники, переважно народницького напрямку (В. Б. Антонович, І. М. Рева, М. І. Костомаров, О. Я. Єфименко), продовжуючи лінію М. О. Максимовича, попри всі страхіння гайдамаччини, виправдовували її (27). Точка зору цих істориків стала переважаючою на той час в українській історіографії.

В «Киевской старине» протягом перших років з'явилося кілька розвідок, що торкалися гайдамаччини. У 1885 р. і А. О. Скальковський надрукував там статтю під назвою «Несколько документов к истории гайдамаччины» (№ 10. — С. 277—318). Це археографічна публікація, що містить вісім документів. Говорячи про її завдання він зазначив, що «до-тримуючись колишньої нашої думки про гайдамак, ми, за давниною часу, ... вважаємо за необхідне нагадати її стисло тепер, умістивши при цьому знов підібрані документи» (28). У той же час історик висловив такі думки, що дають підстави твердити про певну еволюцію його поглядів на дану проблему. Він вже не заперечував, що гайдамаки були борці за віру і народність («не можна, очевидно, заперечити в гайдамацтві політичного елементу, тої релігійно-національної ворожнечі, що зародилась в українському народі багато раніше» (29). Водночас він наполягав на тому, що не можна виправдати проявів жорстокості («якщо в масі гайдамацький рух містить в собі вищі цілі, то на дії окремих дрібних загонів, особливо окремих осіб, не можна іноді дивитись як на прояв дикої порочної волі» (30). Отже, це є принципова зміна в його поглядах. Якщо раніше гайдамаччина для нього була цілком негативним явищем, то тепер він критикував лише її окремі зовнішні прояви, чому, власне, і було присвячено його публікацію.

Вперше еволюцію поглядів А. О. Скальковського відзначив одеський історик С. Я. Боровой (31). Після цього «реабілітації» Скальковського було присвячено кілька газетних статей (32). В історіографічному вступі до своєї останньої монографії про запорозьке козацтво віддав належне історикові і В. О. Голобуцький (33).

Незважаючи на зміну поглядів А. О. Скальковського, не слід її перебільшувати. У листі до редактора «Киевской старины» Ф. Г. Лебединцева від 10 жовтня 1885 р. стосовно згаданої публікації він писав: «Я маю визнати, що у мене до Вас велика претензія. Ви у багатьох місцях змінили і дуже поліпшили текст моєї розвідки. Це правда. Але в одному місці вставили такі думки, котрі я не тільки не надрукував би, але навіть і не думав таким чином. Я побоююсь відповідальності перед моїм міністром. Але про це я напишу ще раз й укажу на сторінку» (34). На жаль, досі залишається таємницею, що мав на увазі А. О. Скальковський.

Третє видання «Истории Новой Сечи» (1885—1886 рр.), останній твір А. О. Скальковського де йшлося про гайдама-

ків, також залишає суперечливе враження.

З одного боку, у передмові А. О. Скальковський чітко сказав про зміну своїх поглядів: «Я з особливим задоволенням виправляю судження свої про наїзди в Західній Україні, відомих під іменами Коліївщини та Уманської різанини в 1768 році. Незабутній Костомаров, а за його почином й інші письменники, гірко дорікали мені за численні помилки...». На своє виправдання історик зазначив, що його перші твори про гайдамак були написані ще у 40-ві роки, тобто за чотири десятиліття до появи праць В. Б. Антоновича. До того ж, крім вірогідних документів січового архіву, йому доводилось «користуватись відомостями «потерпілої» сторони, тобто поляків-очевидців». Це і стало, на його думку, причиною помилок, в тому числі і щодо М. Значко-Яворського «так безсоромно оббріханого панамі очевидцями» (35).

З другого боку, в тексті, де гайдамаччині було відведено одну главу частково і дві повністю, а обсяг матеріалу на відміну від попереднього видання збільшився вдвічі, ця еволюція відчувається не так виразно. Один з рецензентів цілком слушно вказав, що маючи тисячі сторінок справ січового архіву, автор чомусь віддав перевагу польським джерелам (36).

Отже, погляди А. О. Скальковського на історію гайдамаччини зазнали певної еволюції. Тому їх треба роздивлятися у комплексі: від початкових тверджень у 40-ві роки і до їх зміни у 80-ті.

Стосовно походження терміну «гайдамак» А. О. Скальковський зайняв специфічну позицію. Він не погодився з М. О. Максимовичем, що запорожці називали себе гайдамаками і заперечив І. І. Срезневському щодо тлумачення самого слова (у останнього — «гайдомак») — як лісовий мешканець. Не прийнявши ні польський варіант («гайда» — втікач), ані тюркський (вигук, що означає спонукування), історик нарешті зробив висновок: «що означає етимологічно й археологічно слово гайдамак, ми також не знаємо, як не знаємо, що таке слова козак, курган, Русь, тощо» (37) (не забуваймо, що написано це у 1845 р.).

Через рік А. О. Скальковський вирішив частково приєднатись до однієї з версій про тлумачення терміну: «можливо поляки, які знали слово «гайди», тобто негідники, волоцюги, називали таких витязів бездомних і жорстоких гайдамаками» (38). Проте, через сорок років він зупинився на тому, що значення слова залишається невідомим (39).

Стосовно часу існування гайдамацтва А. О. Скальковський також зробив кілька уточнень. Спочатку він вважав, що гайдамацтво було притаманне XVI—XVIII ст., причому «гайдамаки XVIII століття мало чим відрізнялись від звичайних грабіжників XVII століття» (40). До справжніх гайдамаків XVI—XVII ст. він зараховував С. Наливайка, Д. Нечая і М. Кривоноса. На межі XVII—XVIII ст., на його думку, цей рух ущуає і про нього нічого не чути до 1732 р. Відновлюється він лише з переходом запорожців до Російської імперії (41). Пізніше історик всеж відніс це явище до XVIII століття, визначивши час його існування трохи більше ніж півстоліття. На його думку, перші відомості про справжніх гайдамаків — 1735 рік, коли київський губернатор просив кіш зібрати точні відомості про С. Чалого. Зникло воно з остаточним приєднанням Правобережної України до Росії (42).

Якщо хронологічно дії гайдамаків А. О. Скальковський в цілому звужив, то географію їх він поступово розширив. В перших його творах гайдамаччина захопила лише Правобережжя, зокрема в регіоні, визначеному як Західна Україна, а також частково на території Кримського ханства і Молдавії (43). Розуміння цього поняття (Західна Україна) історик дав через кілька десятиліть після написання перших творів. Для нього це південна частина тодішніх Київської та Подільської губерній, зокрема територія, що прилягала до річок Буг і Синюха. Тоді ж він додав, що районом дії гайдамаків була і Очаківська область і навіть Приазов'я. Тобто було визнано діяльність гайдамаків в Південній Україні і навіть напади їх на «російські землі» (тобто на Лівобережну Україну) (44).

Істотної еволюції зазнало розуміння А. О. Скальковським причин гайдамацького руху. Спочатку його появу він пояснював дуже просто. Виникнення гайдамацтва історик пов'язував з політичними чварами у Речі Посполитій, а головне — із слабкістю польського уряду, якою скористались кілька злочинців (45). В основному своєму творі про гайдамаків А. О. Скальковський підкреслював, що до XVIII ст. причина гайдамаччини була — захист козаками православ'я, і гайдамаки (читай — козаки) чинили зло полякам лише з національної і релігійної помсти. У XVIII ст., після остаточного приєднання Запоріжжя до Росії, об'єктивних причин, на думку історика, не могло бути. Гайдамаки для нього (крім ліричних назв — «сухопутні пірати», «бедуїни степів») це «цілі сотні волоцюг і втікачів всіх вірувань і націй», втікачі з

рівних слов'янських земель, що ховались від закону і не хотіли виконувати (на Запоріжжі) військової і прикордонної служби. Саме вони чи з користі, чи з інших особистих мотивів збирались у ватаги і під приводом ненависті до католиків та мусульман чинили на них напади (46).

Згодом Скальковський змінив свою точку зору на причини гайдамаччини. Він цілком справедливо порівнював її з подібними рухами у Франції, Італії, Північній Америці, Шотландії, Західній Україні (в сучасному розумінні), Буковині, Молдавії і твердив, що причинами їх виникнення були «невдовільний політичний і суспільний лад», який «завжди і скрізь викликав запеклий протест..., піднятий в ім'я вищих інтересів». Конкретизуючи причини, історик визначив їх досить еkleктично: безсилля центральної влади і отже відсутність відповідних органів адміністративної влади на місцях; політичні негаразди в Польщі; підтримка гайдамацтва нижчими прошарками суспільства; низький життєвий рівень народу (47). Отже він близько підійшов і до розуміння соціально-економічних причин, хоча сформулював їх не досить чітко і вони посідають у нього останнє місце. В останній праці про гайдамаччину було дещо змінено і звужено коло її причин: 1) утиски православного духівництва уніатським; 2) діяльність Барської конфедерації (48). Якщо відкинути другу причину, пов'язану з гайдамацьким рухом 1768 р., то для пояснення попередніх рухів залишається лише одна причина, яка доповнювала наведені вище. Сам історик не спромігся звести всі причини разом.

Гайдамацький рух до Коліївщини досліджений у А. О. Скальковського дуже слабо. Першу значну хвилю цього руху у 1734 р. він взагалі не помітив, хоча початок «наїздів гайдамак на Західну Україну» визначив 1733 роком. Безпосередньо лише він про початок гайдамацтва у зв'язку с С. Чалним, розповідаючи про історію Нової Січі у 40-ві роки XVIII століття. Піднесення гайдамацького руху у 1750 р. А. О. Скальковський вже відзначив і опублікував зокрема документ про заходи польської шляхти для боротьби з повстаннями (49). Якщо і згадувано про гайдамацтво в інші роки, то переважно для опису заходів Коша для його приборкання. О. Я. Єфименко справедливо вказувала, що А. О. Скальковський (а за ним і Д. Л. Мордовцев) невірно показував песь гайдамацький рух, що передував Коліївщині лише як незначний пролог до неї (50).

Коліївщина дійсно посідає основне місце в дослідженнях А. О. Скальковського. Незалежно від обсягу відведеного їй в його творах, сценарій розповіді про це повстання був один: початок — рух гайдамаків на територію Польщі; занепокоєння старшини цими подіями та вжиті ними заходи, щоб запобігти його розгортанню; поширення повстання, облога і штурм Умані (цей фрагмент, написаний на основі спогадів очевидців, містить багато фактичних неточностей); придушення повстання; виправдовування Коша щодо неучасті запорожців в Коліївщині. У той же час деякі моменти цього оповідання з часом зазнавали змін.

Зрозуміло, що А. О. Скальковський дав негативну оцінку М. Залізнякаві. Проте, він зазначив, що «поляки багато казок розповідають про Залізняка, але ми дотримувались позитивних відомостей, що ми здобули з документів» (51). У той же час таких документів було не досить і багато. Крім цього народні пісні, уривки з яких навів історик, давали позитивну оцінку гайдамацькому ватажкові. Це він пояснив тим, що М. Залізник прикривав свої «злочинні» вчинки демагогією про боротьбу на захист православ'я (52). Упередженість Скальковського помітив і М. О. Максимович, який відзначив, що він навмисне виключив з оповідання В. Кребс слова про те, що М. Залізник «був не простий гайдамак» (53). Все ж треба віддати належне А. О. Скальковському, який у всіх творах наводив народну оцінку, що містилась у піснях. У першому виданні «Истории Новой Сечи» він зауважив, що про Залізняка співають на Україні багато пісень, «як про витязя і мученика», а у третьому виданні також зазначено, що в «руському народі Західної України гайдамаки і досі вважаються героями степу» (54).

Також змінив А. О. Скальковський свою думку про М. Значко-Яворського, якого спочатку оголосив винуватцем багатьох невинних жертв. Згодом він висловив навіть слова каяття за оповідання «про Мотронинського архімандрита Мельхиседека Значко-Яворського цього заступника православ'я в Західній Україні» (55). Безумовно, це було зроблено під впливом праці Ф. Г. Лебединцева про цю постать (56). Слід зазначити, що А. О. Скальковський інколи робив висновки, внаслідок яких він дивився на гайдамаччину не лише з точки зору польських істориків, як твердили деякі автори (57). Зокрема засуджуючи гайдамаків за жорстокість, історик зазначав, що часто-густо її перевершувала сваволя магнатів і шляхти. Особливо А. О. Скальковський підкреслив

жорстокість поляків під час катувань гайдамаків. Говорячи про региментаря Української партії Стемпковського, він підкреслив, що «покарані гайдамаки із польських підданих так до нелюдському, що пам'ять про це залишилась і досі» (58). Більше того, у пізніших працях історик наважився на висновок, що для першої половини ХІХ століття були неприпустимі. Розповідаючи про придушення Коліївщини він вказував, що це було зроблено зненацька, а здійснено — негідною оманною. Кінець повстання було описано так: «Російські війська заповнили Україну, задушивши гайдамаків і привели народ до покори панам. Тих і других крім вимог незбагненної політики, зв'язували узи кріпацтва і погляд на народ, який для одних був «биллом», для других — «худобою» (59).

Для А. О. Скальковського, як і сам він зазначав, в історії гайдамацтва головним було питання про участь у ньому Запоріжжя. Ще в першому виданні «Істории Новой Сечи» він визнав, що запорожці були на чолі цього руху, хоча і додав, що це було всього «кілька злочинних членів» товариства (60). В «Наездах гайдамак на Западную Украину в XVIII ст.» і у другому виданні «Істории Новой Сечи» А. О. Скальковський також намагався довести «що хоча кілька негідних козаків із запорозького товариства взяло участь у гайдамацьких злочинствах, але ніколи дії шайки Залізняка і його сподвижників не були загоном низового війська...» (61). Для цього історик використав матеріали січового архіву, що «ніколи не чекали історичної відомості і критики» і тому «гідні великої довіри» (62). І це йому певною мірою вдалося. Запорозжці на його думку, не лише не називали себе гайдамаками, але й вважали за образу посити таку назву (це зразу ілюструвалось документом із січового архіву). У той же час, він вважав, що «гайдамаки, щоб додати собі слави, називали себе запорожцями і тим гнусні свої вчинки склали на військо» (63). Проте «вина», хоча і опосередкована, у Запоріжжя була. Воно, на його думку, «було шкідливе тим, що в його безмежних степах вічно водились ватажки, готові на грабунки і вбивство» (64). Трохи пізніше Скальковський сам спростував свою думку про кількох (або «жменьку») запорожців, що взяли участь у гайдамаччині: «Не можна не погодитись, що і запорожці в цих розбоях і грабунках, або просто гайдамацтві брали участь. оскільки в багатьох карних допитах і вироках знаходили ми, що «ватажками» наїзників завжди або майже завжди був запорожець» (65).

Дійсно, запорозькі матеріали були важливими джерелами для вивчення гайдамаччини. Проте слід мати на увазі зауваження М. О. Максимовича, який у своїй рецензії на твір А. О. Скальковського писав, що годі шукати в офіційних паперах Коша визнання його зв'язку з гайдамаками (63). Отже А. О. Скальковський знову ж, як і у випадку з повідомленнями поляків-очевидців, підходив до запорозьких джерел без належного джерелознавчого аналізу.

Ще в «Наездах гайдамаков на Западную Украину в XVIII ст.» А. О. Скальковський вказав точну кількість запорожців — учасників Коліївщини — 300. Незважаючи на критику М. О. Максимовича і появу інших творів історик так і не змінив цю помилкову цифру (67).

Зазнала зміни точка зору А. О. Скальковського стосовно позиції Коша щодо гайдамак. У перших творах він беззастережно намагався висвітлити заходи кошових отаманів і товариства по приборканню гайдамацтва. Він вважав, що основна проблема для Коша полягає в тому, щоб виправдатись (68). В статті «Несколько документов к истории гайдамаччины» історик значно змістив акценти. Для нього уже не підлягало сумніву, що саме в Запоріжжі був зародок гайдамацтва і що воно було його ядром. На його думку, це було спричинене тим, що, по-перше, Запорізька Січ завжди була центром всіх невдоволених, і, по-друге, вона була консолідуючою силою, що могла спрямувати це невдоволення (69). Основна проблема — у двоїстості позиції Коша і старшини. Вони, з одного боку, не могли не виконувати наказів вищої влади, щоб приборкати гайдамаків, з другого — співчували стражданню народу, потайки підтримували гайдамаків і, хоча карали багатьох з них, але не видавали чужим судам. Більше того, історик вважав, що ні заходи Коша, ані гетьманської, ані російської адміністрації не могли остаточно знищити «зло, що пустило глибокі коріння в народі і мало основу в суспільному ладі Польщі» (70).

Якщо раніше успіхи гайдамаків А. О. Скальковський пояснював халатністю польського уряду та ненадійністю польських шляхетських загонів, оскільки вони склались переважно з українців, то потім історик додав, що саме участь запорожців надавала повстанням силу і польські магнати чудово розуміли, що вся сила гайдамаків — на Запоріжжі (71).

В третьому виданні «Истории Новой Сечи» А. О. Скальковський ще раз звернувся до проблеми участі запорожців у гайдамаччині. Він знову намагався «виправдати» запорожців

«від постійних на них наклепів та парікань не лише від ворогів, але і від друзів Росії» (72). Остаточний вердикт історика був такий: «що запоріжці, як військо, що піякий полковник і його старшина в грабунках і наїздах не брали участі, а навпаки, що військо, тобто Кіш суворо їх переслідував, ми маємо цілі сотні документів» (73).

Отже, А. О. Скальковський стояв у витоків вивчення гайдамацького руху. Його дослідження базувались на певному колі історичних джерел, серед яких основними були матеріали архіву Коша Нової Запорозької Січі. А. О. Скальковський належав до тієї частини істориків Російської імперії першої половини ХІХ ст., яка висвітлювала вітчизняну історію з офіційних позицій. Тому гайдамаччину він однозначно засуджував. І робив він це не з точки зору польських істориків, як твердили деякі автори, а саме з офіційної точки зору. Крім цього, А. О. Скальковському шкодило те, що він не в достатній мірі володів прийомами наукової критики історичних джерел, зокрема польських і навіть запорозьких. Це привело до кількох дошкульних помилок в його творах.

Будучи істориком насамперед Нової Січі, А. О. Скальковський заперечував причетність запорожців до гайдамаччини. Це давало підстави для радянських істориків безпастанно його критикувати. Проте, слід підкреслити, що історик мав на увазі не окремих козаків, які могли бути навіть ватажками гайдамацьких загонів (на що він і сам вказував), а участь і керівництво повстаннями запорожців як війська в цілому. Цей висновок, на наш погляд, важливий сьогодні для розуміння гайдамацького руху.

Згодом, у другій половині ХІХ ст., погляди А. О. Скальковського на гайдамацький рух дещо змінились. Відбулося це в меншій мірі внаслідок подальшої розробки ним даної проблеми, пошуку і використанню нових джерел, а найбільше під впливом нових історичних досліджень (М. І. Костомаров, В. Б. Антонович тощо). Історик погодився з тим, що гайдамаччина мала соціальні і національно-релігійні причини. У той же час він засуджував прояви жорстокості і свавілля притаманні подібним соціальним рухам.

Фактичний матеріал, зібраний А. О. Скальковським з історії гайдамаччини, опубліковані ним джерела, а також деякі думки зберігають свою наукову вагу й актуальність до сьогодні.

ПРИМІТКИ:

1. Див.: Максимович М. А. Известия о гайдамаках//Москвитянин. — 1845. — Ч. III. — № 5—6. — С. 45—68/також — Собрание сочинений. — К. — 1876. — Т. I. — С. 572—594; О. П. (Рецензія на третє видання «Истории Новой Сечи»)//Одесский вестник. — 1886. — 23 апр.; Маркевич А. И. А. А. Скальковский//Записки Одесского общества истории и древностей. — Одесса, 1900. — Т. XXII. — IV. — Некрологи. — С. 23—42; Біднов В. Аполон Скальковский як історик Степової України//Науковий ювілейний збірник українського університету в Празі, присвячений панові президенту Чесько-Словенської республіки проф., доктору Т. Г. Масарикові для вшанування 75-літньої річниці його народження. — Прага. — 1925. — Ч. I. — С. 291—356; Голобуцкий В. А. Запорожское казачество. — К. — 1957. — 462 с.; його ж. Запорізька Січ в останні роки свого існування: 1734—1775. — К. — 1961. — 415 с.; його ж. Запорозьке козацтво. — К. — 1994. — 539 с.; Марченко М. І. Українська історіографія (з давніх часів до середини XIX ст.). — К. — 1959. — 257 с.; Боровой С. Я. А. А. Скальковский и его работы по истории Южной Украины//Записки Одесского археологического общества. — Одесса. — 1960. — Т. 1 (34). — С. 175—186; Сергієнко Г. Я. Історіографія Коліївщини//Коліївщина. 1768. Матеріали Ювілейної наукової сесії, присвяченої 200-річчю повстання. — К. — 1970. — С. 118—133; Хмарський В. М. А. О. Скальковский — археограф. — К. — 1994. — 32 с.
2. Архів Санкт-Петербурзької філії Інституту російської історії Російської академії наук (далі — ІСПБ ФІРІ РАН). — Ф. 200. — Оп. 1. — Спр. 29. — Т. XI. — Арк. 17 зв.; 22 зв.; 49; 59—61 зв.; 64 зв.
3. Див.: Шурат В. Коліївщина в польській літературі до 1841 р.//Записки Наукового товариства імені Шевченка. — 1910. — Т. 97. — С. 86—104.
4. Див.: Бібліографія/Гайдамацький рух на Україні у XVIII ст. — К. — 1970. — С. 567—574.
5. Архів СПБ ФІРІ РАН, ф. 200, оп. 1, спр. 29, т. IV, арк. 83; т. XI, арк. 38. Див. також: Скальковский А. История Новой Сечи или последнего Коша Запорожского. — Одесса. — 1841 (далі: История Новой Сечи-1). — С. 290—291.
6. Найточнішу, на наш погляд, хоча і стислу оцінку історіософії А. О. Скальковского дала Н. Д. Полонська-Василенко у таких працях: З історії останніх часів Запоріжжя//Записки історико-філологічного факультету Львівського університету. — Львів. — 1940. — Т. 1 (також в кн.: Запоріжжя XVIII ст. та його спадщина. — Мюнхен. — 1965. — Т. I. — С. 45—106); Заселення Південної України в середині XVIII ст. (1734—1775 рр.)//Чорноморський збірник. — Варшава. — 1944 (також в кн.: Запоріжжя XVIII ст. та його спадщина. — Мюнхен. — 1967. — Т. II. — С. 1—27); До історії повстання на Запоріжжі 1768 р.//Науковий збірник УВАН. — Нью-Йорк.—1952.—Ч. 1 (також в кн.: Запоріжжя XVIII ст. та його спадщина. — Мюнхен. — 1965. — Т. I. — С. 107—126).
7. История Новой Сечи-1. — С. 281.
8. Архів СПБ. ФІРІ РАН, ф. 200, оп. 1, спр. 29, т. XII, арк. 72—72 зв.
9. Там само, арк. 74 зв.; 81 зв. — 83; 103 зв.
10. Там само, арк. 89 зв.; 92 зв.—93; 103—103 зв.; 104 зв.; 107 зв.; 112; 113; 114 зв.; 115 зв.—116; 119 зв.; 121; т. XIII, ч. 1, арк. 6; 13; 34 зв.

11. Хмарський В. М. А. О. Скальковський — археограф. — С. 8—9; А. О. Скальковський (1808—1898). Археографічна діяльність//Авторферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історич-них наук. — К. — 1994. — С. 12—13.
12. Архів СІБ. ФІРІ РАН, ф. 200, оп. 1, спр. 29, т. XIII, ч. 1, арк. 75.
13. Там само, арк. 107; ч. 2, арк. 13 зв.; т. XIV, арк. 15.
14. Скальковский А. Наезды гайдамак на Западную Украину в XVIII вѣтн. 1733—1768 (далі — «Наезды...»). — Одесса. — 1845. — С. 143.
15. (Бібліографічне повідомлення)//Русский инвалид. — 1845. — 10 лютого.
16. Максимович М. О. Киев явился градом великим... Вибрані українські твори. — К. — 1994. — С. 434.
17. Максимович М. А. Собрание сочинений. — К. — 1876. — Т. 1. — 572; 573.
18. Біднов В. Вказана праця. — С. 338.
19. Максимович М. А. Собрание сочинений. — К. — 1876. — Т. 1. — 591—592.
20. Див.: Tygodnik Petersburski. — 1845. — 15/27 червня; Щурат В. Польські голоси про Шевченка (1842—1844 рр.)//Щурат В. Вибрані праці. — К. — 1963. — С. 226—227.
21. Шевченко Т. Г. Холодний яр.//Повне зібрання творів. — К. — 1960. — Т. I. — С. 257.
22. Архів СІБ. ФІРІ РАН, ф. 200, оп. 1, спр. 29, т. XIV, арк. 66.
23. Скальковский А. История Новой Сечи или последнего Коша Закарпатского. — Одесса. — 1846. — Изд. 2-е (далі — История Новой Сечи). — С. 336.
24. Там само. — С. 362.
25. Див.: Хмарський В. М. А. О. Скальковський і журнал «Киевская старина»//Історико-літературний журнал (Одеса). — 1995. — № 1.
26. Див.: Кулиш П. А. Записки о Южной Руси. — СІБ. — 1856—1857. — Т. I—II; Мордовцев Д. Гайдаматчина или Колішвицна. Разбойничья община (1730—1768). — СІБ. — 1870.
27. Див.: Антонович В. Б. Исследования о гайдамачестве по актам 1760—1768 гг. — К. — 1875. — 128 с.; Уманская резня. Записки В. Кребс. Перевод с предисловием И. М. Ревы. — К., 1879; Костомаров Н. И. Материалы к истории Колішвицны или резни 1768 г.//Киевская старина. — 1882. — № 8. — С. 297—321; Ефименко А. Я. Из истории борьбы малорусского народа с поляками//Ефименко А. Южная Русь. Очерки, исследования и заметки. — СІБ. — 1905. — Т. II. — С. 12—125.
28. Скальковский А. Несколько документов к истории гайдаматчины//Киевская старина. — 1885. — № 10 (далі — Несколько документов...). — 277.
29. Там само. — С. 278.
30. Там само.
31. Див.: Боровой С. Я. Вказана праця. — С. 183—184.
32. Див.: Зінчук С. Доля Івана Гонти//Літературна Україна. — 1991. — 1 червня; Хмарський В. «Непомічене» прозріння історика, або Правда про нашого земляка А. О. Скальковського//Чорноморські новини. — 1992. — 1 вересня*; Зленко Г. Покаяние Скальковского//Вечерняя Одесса. — 1992. — 7 марта.
33. Див.: Голобуцький В. Запорозьке козацтво. — К. — 1994. — С. 51.
34. Інститут рукопису Центральної наукової бібліотеки ім. В. І. Вернадського Національної академії наук. — Ф. III, спр. 6961, арк. 2.

35. Скальковский А. История Новой Сечи или последнего Коша рожского. — Одесса. — 1885 (далі — История Новой Сечи-III). — Ч. С. X—XI.
36. Одесский вестник. — 1885. — 23 июня.
37. Наезды... — С. 9, 11, 13.
38. История Новой Сечи-II. — С. 122.
39. История Новой Сечи-III. — С. 306.
40. Наезды... — С. 14—15.
41. История Новой Сечи-II. — С. 336.
42. Наезды... — С. 37; Несколько документов... — С. 279; История Новой Сечи-III. — С. 307.
43. Наезды... — С. 14—15.
44. История Новой Сечи-III. — С. 307, 308—310.
45. История Новой Сечи-Г. — С. 281.
- 45* Статтю було написано на основі виступу автора на 47-й науковій конференції професорсько-викладацького складу і наукових співробітників Одеського держуніверситету 7 квітня 1992 р. на тему: «А. О. Скальковський: еволюція поглядів на гайдамацький рух на Україні».
46. Наезды... — С. 14—15, 31, 33, 35—36.
47. Несколько документов... — С. 278—279.
48. История Новой Сечи-III. — С. 334—335.
49. Див.: Наезды... — С. 56—58, 171—174.
50. Ефименко А. Вказана праця. — С. 13.
51. Наезды... — С. 121.
52. Там само. — С. 122; История Новой Сечи-II. — С. 360.
53. Максимович М. А. Вказана праця. — С. 580.
54. История Новой Сечи-I. — С. 290—291; Наезды... — С. 141; История Новой Сечи-III. — С. 327.
55. Наезды... — С. 123; История Новой Сечи-III. — С. X—XI.
56. Див.: Лебединцев Ф. Архимандрит Мельхиседек Значко-Яворский К. — 1861.
57. Маркевич А. Вказана праця. — С. 34; Боровой С. Я. Вказана праця. — С. 183.
58. История Новой Сечи-II. — С. 361; История Новой Сечи-III. — С. 323.
59. Несколько документов... — С. 312, 314—315.
60. История Новой Сечи-I. — С. 281.
61. Наезды... — С. 127.
62. Там само. — С. 128.
63. История Новой Сечи-II. — С. 333, 335, 353—354.
64. Наезды... — С. 143.
65. История Новой Сечи-II. — С. 122.
66. Максимович М. А. Вказана праця. — С. 584.
67. Наезды... — С. 127; История Новой Сечи-II. — С. 362; История Новой Сечи-III. — С. 354; Максимович М. А. Вказана праця. — С. 587.
68. История Новой Сечи-I. — С. 287, 291; Наезды... — С. 129—130; История Новой Сечи-II. — С. 353—354.
69. Несколько документов... — С. 279.
70. Там само. — С. 280.
71. Наезды... — С. 141; Несколько документов... — С. 307.
72. История Новой Сечи-III. — С. 305.
73. Там само. — С. 323.